

ANNA BAŁK

KOMUNIA ŚW.: „DO UST” CZY „NA RĘKĘ”? ARTYKUŁ DYSKUSYJNY

Holy Communion: „Into the mouth” or „on the hand”? Discussion article.

Konstytucja duszpasterska o Kościele *Gaudium et spes* wzywa cały Lud Boży do odczytywania znaków czasu¹. Jednym ze współczesnych znaków czasu jest pandemia Covid-19, która objęła swym zasięgiem cały świat, mając wpływ na wszystkie sfery życia. Skutkiem tego jest lęk wielu osób doświadczających niepokoju dotyczących swojej przyszłości. Pandemia w znaczny sposób wpływa też na przeżywanie życia w przestrzeni duchowo-religijnej. Wprowadzona kwarantanna narodowa, związana z dystansem społecznym, wpłynęła i wpływa na kształtowanie nowej rzeczywistości życia religijnego w Polsce. Jej wyrazem były, szokujące dla wielu wiernych, zamknięte kościoły, msze święte transmitowane przez środki społecznego przekazu i ograniczone dystansem społecznym możliwości oddziaływania ewangelizacyjnego, tak bardzo sprzeczne z posłannictwem misyjnym chrześcijaństwa.

Wobec wymogów reżimu sanitarnego poszczególni biskupi, jak i Komisja KEP ds. Kultu Bożego i Sakramentów zalecają przyjmowanie Komunii Świętej na rękę, która to praktyka jest powszechnie stosowana na całym świecie. Spotka się to z różnymi reakcjami wiernych, wywołując wielorakie dyskusje w przestrzeni rodzinnej, społecznej

¹ II Sobór Watykański, Konstytucja duszpasterska o Kościele *Gaudium et spes*, nr 4, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html> (dostęp 27.09.2020).

i medialnej. Pojawiają się głosy pozytywne, chwalące wspomniane zalecenie przyjmowania Komunii Świętej na rękę, jako bardziej bezpieczne, właściwie odpowiadające wymogom reżimu sanitarnego. Pojawiają się też głosy krytykujące takie podejście podkreślające, że głoszone pod pretekstem pandemii przyzwolenie na taką formę przyjmowania Komunii Świętej prowadzi, co ma miejsce na Zachodzie Europy, do utraty wiary w realną obecność Pana Jezusa w Najświętszym Sakramencie oraz licznych nadużyć i profanacji². Tego typu poglądy są głoszone na przykład przez tradycyjalistyczne Stowarzyszenie Kultury Chrześcijańskiej im. Księdza Piotra Skargi. Zorganizowało ono akcję *STOP Komunii świętej na rękę*. W jej ramach była szeroko kolportowana broszura *W tej Hostyi jest Bóg żywy*, zawierająca omówienie powodów, dla których podawanie Komunii Świętej na rękę jest niebezpieczne i nieuzasadnione ze względów religijnych oraz sanitarnych. W wielkich miastach wywieszono też banery ukazujące Hostię spoczywającą w brudnych i zakrwawionych rękach³.

Autor biorąc pod uwagę toczącą się dyskusję, pragnie podjąć kwestię form przyjmowania Komunii Świętej, biorąc pod uwagę argumenty uwzględniające zarówno praktykę historyczną (1), jak też wskazania Magisterium Kościoła współczesnego (2). Zwieńczeniem tej refleksji będzie wskazanie wybranych kierunków działań Kościoła na przyszłość (3).

1. Formy przyjmowania Komunii Świętej w historii

W kontekście prowadzonych rozważań warto przywołać słynne powiedzenie Cycerona *Historia magistra vitae est*. Sięgając do tej najlepszej nauczycielki, autor pragnie ukazać w jakiej formie przyjmowano Komunię Świętą na przestrzeni wieków. Sięgnięcie do historii może nam dostarczyć ważnych argumentów w prowadzonej dyskusji.

² Komunikat prasowy Stowarzyszenia Kultury Chrześcijańskiej im. Księdza Piotra Skargi z 1 X 2020 r. w sprawie rozpoczęcia akcji informacyjnej „STOP Komunii Świętej na rękę!”, <http://www.„STOP Komunii Świętej na rękę!”>. Ruszyła kampania w obronie czci Najświętszego Sakramentu – Stowarzyszenie RKW (dostęp 1.10.2020).

³ Tamże.

Trzeba zatem zauważyć różnorodność sposobów przyjmowania Komunii Świętej w dziejach Kościoła. Nigdy nie było jednolitego sposobu jej przyjmowania, nawet w obrębie jednego obrządku, także na Zachodzie. Zmieniały się natomiast przepisy regulujące te kwestie⁴.

Pierwsza Komunia Święta w dziejach świata podczas ustanowienia Eucharystii przez Jezusa Chrystusa odbyła się w Wieczerniku w pozycji półleżącej, na miękkich sofach. Polegała ona na podawaniu przez Mistrza apostołom Jego Ciała i Krwi do ich rąk⁵. Podobnie przyjmowano ją po zmartwychwstaniu Jezusa, kiedy uczniowie spotykali się na modlitwie i *łamaniu chleba*. Ten sposób przyjmowania Komunii Świętej był praktykowany przez wiele wieków zarówno w Kościele na Wschodzie, jak i na Zachodzie. Należy jednak zaznaczyć, że dzieciom i chorym podawano ją do ust⁶.

O zwyczaju udzielania Komunii na rękę pisali między innymi: Klemens Aleksandryjski, Dionizy z Aleksandrii, Piotr Aleksandryjski, Afrahat, Kyrillons, Jan Chryzostom, Teodor z Cyru, Nares z Edessy, Tertulian, Cyprian, Augustyn, Quovult z Kartaginy, papież Korneliusz, św. Ambroży, Gaudencjusz z Brescii, Piotr Chryzolog z Rawenny, Cezary z Arles i Grzegorz z Tours. Wspomnieć należy także o wzmiankach na ten temat, które znajdują się w dokumentach synodów z Sarragossy (380) i Toledo (400). Powyższa lista jest niepełna, ale u wszystkich przywołanych autorów można spotkać wzmianki mówiące o przyjmowaniu Komunii Świętej na rękę⁷.

Najczęściej przywoływanym świadectwem mówiącym o przyjmowaniu Komunii Świętej właśnie w ten sposób, czyli na dłoń, jest fragment homilii mistagogicznej biskupa Kartaginy, św. Cypriana (313-386): *Pójdź dalej. Nie wyciągaj przy tym płasko ręki i nie rozłączaj*

⁴ H. Sobeczko, *Komunia święta na rękę. Podstawy historyczne i teologiczno-pastoralne*, https://vademezumliturgiczne.pl//2016/10/18/komunia-swieta-na-reke-podstawy-historyczne-i-teologiczno-pastoralne/#identfier_4_1104 (dostęp 1.10.2020).

⁵ T. Szałanda, *Sposoby przyjmowania komunii w tradycji Kościoła. Zarys problematyki*, https://www.academia.edu/42795819/Sposoby_przyjmowania_komunii_w_tradycji_Ko%C5%9Bcio%C5%82a (dostęp 4.10.2020).

⁶ B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, Kraków 2005, s. 16.

⁷ Tamże, s. 17.

*palców. Podstaw dłoń lewą pod prawą niby tron, gdyż masz przyjąć Króla. Do wklęsłej ręki przyjmij Ciało Chrystusa i powiedz „Amen”. Uświęć też ostrożnie oczy swoje przez zetknięcie ich ze świętym Ciałem, bacząc, byś zeń nic nie uрониł. To bowiem, co by spadło na ziemię, byłoby utratą jakby części twych członków. Bo czyż nie niósłbyś złotych ziarenek z największą uwagą, by ci żadne nie zginęło i byś nie poniósł szkody? Tym bardziej, zatem powinienes uważać, żebyś nawet okruszyny nie zgubił z tego, co jest o wiele droższe od złota i innych szlachetnych kamieni*⁸. Św. Cyryl Jerozolimski (315-386) i Jan Chryzostom (349-407), nawiązując do tego, co pisał św. Cyprian, zalecali przygotowane ręce traktować jako *królewski tron dla Chrystusa*⁹. Z kolei św. Jan Damasceński (676-749), podkreślał, że ręce mają stworzyć krzyż, ponieważ przyjmujemy Jezusa ukrzyżowanego¹⁰.

W wielu źródłach znajdują się wzmianki dotyczące tego, że trzeba przyjmować Komunię Świętą *czystymi rękami*, odnosząc to do czystości serca, apelując jednocześnie o ich umycie. Czyniono to albo w domu, albo też w specjalnych naczyniach z wodą, ustawionych przy wejściu do kościoła (tzw. *kantor* w atrium bazylik, źródła z płynącą wodą). Podkreślano też, że czyste ręce i serca muszą być przygotowane na przyjęcie Pana, zwracając uwagę na to, aby *ta sama ręka* nie składała ofiar bożkom¹¹.

Przyjmowaniu Komunii Świętej na dłoń towarzyszyły różne zwyczaje. Warto tutaj przywołać zwyczaj okrywania rąk przez kobiety tzw. *dominicale*, czyli specjalną płócienną chustę (welonem). Nakaz udzielania Komunii Świętej kobietom nie bezpośrednio na rękę, ale na chustę, przez którą miały ją sobie wkładać do ust, pojawił się na synodzie w Auxerre (561-605). O tego typu praktyce pisał Cezary

⁸ Cyryl Jerozolimski, *Katecheza mistagogiczna* piąta, 21, w: *Katechezy*, PSP 9, Warszawa 1973, s. 322; cyt. za: B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, dz. cyt., s. 17.

⁹ T. Szałanda, *Sposoby przyjmowania komunii w tradycji Kościoła. Zarys problematyki* dz. cyt.

¹⁰ Tamże.

¹¹ B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, dz. cyt., s. 18.

z Arles (470-542)¹². Szukając źródeł tego zwyczaju należy przywołać staroperski ceremoniał dworski. Obejmował on także zwyczaj stania przed władcą z okrytymi materiałem rękami. Każdy poddany podając coś lub przyjmując od władcy, miał ręce zakryte, tzw. *velatis monibus*. Po 313 roku ten ceremoniał został przyjęty przez chrześcijan mieszkających w Grecji i Imperium Rzymskim, co właśnie sprawiło, że Komunię Świętą przyjmowano na rękę nakrytą sukniem lub płótnem¹³. Oprócz *dominicale* praktykowano też zwyczaj dotykania Hostią niektórych organów zmysłów, co było wyrazem wielkiej wiary w realną obecność Chrystusa. Zazwyczaj były to pocałunki Hostii przed spożyciem, co miało miejsce w Syrii, jak też dotykanie nią oczu, warg i czoła¹⁴. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa nie tylko przyjmowano Komunię Świętą na dłoń, ale zanoszono ją również chorym, bądź przechowywano „dla siebie”, aby móc ją przyjąć w czasie, kiedy nie będzie możliwy udział w Eucharystii. Znane są także przypadki zabierania Komunii Świętej w podróż statkiem¹⁵.

Powszechna praktyka przyjmowania Komunii Świętej na rękę istniała w Kościele Wschodnim do połowy VII wieku, w Kościele Zachodnim do końca VIII wieku. Od tego czasu zaczyna ona ulegać zmianie, co trwało do XIII wieku. Na przykład w aktach synodu z Cordoue (839) czytamy, że wiernym należy udzielać Komunii do ust. Podobne zalecenie znajduje się w aktach synodu w Rouen (878), jak też w tekście kolekcji kanonicznej *Librii de synodalibus cousis*, skomponowanej w Trewirze około 906 roku przez opata Region z Prüm¹⁶.

Warto postawić pytanie o przyczyny zaistniałych zmian. Po ustaniu prześladowań i zrównaniu chrześcijaństwa z kultami pogańskimi Kościół znalazł się w nowych warunkach. Z jednej strony rozwijało się bogactwo sprawowanej liturgii we wspaniałych bazylikach,

¹² T. Szałanda, *Sposoby przyjmowania komunii w tradycji Kościoła. Zarys problematyki*, dz. cyt.

¹³ B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, dz. cyt., s. 18-19.

¹⁴ Tamże, s. 19.

¹⁵ T. Szałanda, *Sposoby przyjmowania komunii w tradycji Kościoła. Zarys problematyki*, dz. cyt.

¹⁶ B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, dz. cyt., s. 20-21.

a z drugiej strony malało jej zrozumienie. Trzeba zauważyć, że do wspólnoty Kościoła wchodziły powierzchownie nawrócone narody (ludy frankońskie i germańskie), co miało wpływ na obniżenie poziomu życia religijnego i moralnego wiernych¹⁷. Aby przeciwdziałać różnym nadużyciom i przypadkom świętokradztwa, udzielano jej do ust. Do innych przyczyn należy zaliczyć „klerykalizację” liturgii i odsuwanie świeckich na dalszy plan. Trzeba podkreślić, że w wiekach od VIII do IX nastąpiło prawie całkowite wyłączenie ich z celebracji. Widoczny był zanik procesji z darami, modlitwy powszechnej, cicho odmawiano modlitwy eucharystyczne. Znikła też praktyka częstej Komunii Świętej, gdyż wielu duszpasterzy odwodziło od jej przyjęcia. Nowy sposób jej udzielania – do ust – wydawał się bardziej stosowny do świętości tajemnicy Eucharystii¹⁸.

Szukając przyczyn zaniku udzielania Komunii Świętej na rękę trzeba także wspomnieć o niewłaściwym rozumieniu Eucharystii jako *mysterium tremendum*, do którego należy przystępować z lękiem. Można przypuszczać, że znaczną rolę w takim rozumieniu Eucharystii odegrały herezje ariańskie, gdyż obrona boskiej natury Chrystusa znalazła swoje odzwierciedlenie także w sposobie udzielania Komunii Świętej¹⁹. Warto też zauważyć inny, praktyczny powód udzielania Komunii Świętej do ust. Jest nim zastąpienie w XI wieku zwykłego chleba używanego podczas sprawowania Eucharystii z chleba niekwaszonego na małe hostie (komunikanty). Zaistniało wówczas niebezpieczeństwo ich przełamania²⁰.

Podsumowując krótki przegląd historii praktyki przyjmowania Komunii Świętej w Kościele, należy zauważyć, że prawie do końca VIII wieku na Zachodzie, a do połowy VII wieku na Wschodzie przyjmowano ją na rękę. Z czasem, na skutek wielorakich przyczyn,

¹⁷ H. Sobeczko, Komunia święta na rękę. *Podstawy historyczne i teologiczno-pastoralne*, dz. cyt.

¹⁸ B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, dz. cyt., s. 21-22.

¹⁹ Tamże.

²⁰ T. Szałanda, *Sposoby przyjmowania komunii w tradycji Kościoła. Zarys problematyki*, dz. cyt.

zaczęto jej udzielać bezpośrednio do ust, który to proces trwał aż do końca lat 60. XX wieku.

2. Nauczanie Magisterium Kościoła współczesnego

Podjmując kwestię formy przyjmowania Komunii Świętej, trzeba nie tylko sięgnąć po opis historyczny tego zjawiska, ale także zapoznać się z dokumentami na ten temat Magisterium Kościoła powszechnego. Dla Polaków obowiązuje dodatkowo nauczanie Kościoła w Polsce. Należy przy tym z mocą podkreślić, że te ustalenia są wiążące dla każdego katolika mieszkającego w naszym kraju.

Nauczanie II Soboru Watykańskiego zawarte w konstytucji o liturgii *Sacrosanctum concilium* zwraca uwagę na rolę usposobienia wiernych do świadomego udziału w liturgii, co też ma wpływ na jej skuteczność zbawczą: *Dla osiągnięcia (...) pełnej skuteczności, wierni mają przystępować do liturgii z należytym usposobieniem duszy, myśli swoje uzgodnić ze słowami i tak współpracować z łaską niebieską, aby nie otrzymywali jej na darmo*²¹. Dokument apeluje do duszpasterzy, aby czuwali nad tym, *aby czynności liturgiczne odprawiano nie tylko ważne i godziwie, lecz także aby wierni uczestniczyli w nich świadomie, czynnie i owocnie*²².

Dokument soborowy podejmuje dalej kwestię wychowania liturgicznego i czynnego uczestnictwa wiernych w liturgii. Konstytucja podkreślając, że *Matka Kościół bardzo pragnie, aby wszystkich wiernych prowadzić do pełnego, świadomego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych, którego się domaga sama natura liturgii*, apeluje do duszpasterzy, aby w swojej działalności pasterskiej dążyli *do osiągnięcia takiego udziału przez należyte urabianie wiernych*²³.

²¹ II Sobór Watykański, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, nr 11, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/139-konstytucja-o-liturgii-swietej-sacrosanctum-concilium.html> (dostęp 27.09.2020).

²² Tamże.

²³ Tamże, nr 14.

Ustawodawstwo Kościoła katolickiego po II Soborze Watykańskim uznaje obydwie formy przyjmowania Komunii Świętej za godny sposób przyjmowania Eucharystii. Możliwość przyjmowania Komunii świętej na rękę umożliwiło opublikowanie w 1969 roku przez Kongregację ds. Kultu instrukcji *Memoriale Domini dotyczącej sposobu udzielania Komunii Świętej*²⁴. Chociaż zaznacza się w niej, że należy zachować sposób udzielania Komunii Świętej do ust, gdyż opiera się on na tradycji wielu wieków i jest oznaką czci wiernych dla Eucharystii, to nie wyklucza się stosowania innej formy²⁵. Instrukcja podkreśla, że jeżeli dana forma udzielania Komunii Świętej rozwinęła się już w jakimś kraju, to biskupi po przeprowadzonych konsultacjach, mogą zwrócić się do Stolicy Apostolskiej o zgodę na jej udzielanie²⁶.

Kwestię udzielania Komunii Świętej na rękę podejmuje Jan Paweł II w liście apostolskim *Dominicae cenae* o tajemnicy i kulcie Eucharystii z 1980 roku. Pisząc o tym, że w niektórych krajach przyjęła się praktyka Komunii Świętej na rękę, którą postulowały poszczególne Konferencje Episkopatów i na ich wnioski uzyskała ona zatwierdzenie Stolicy Apostolskiej zauważa, że dały się jednak słyszeć głosy o rażących wypadkach nieposzanowania Najświętszych Postaci²⁷. Szukając przyczyn takiej sytuacji papież nie tylko wskazuje na osoby bezpośrednio winne takiego postępowania, ale również na pasterzy Kościoła, którzy jakby mniej czuwali nad zachowaniem się wiernych względem Eucharystii²⁸. Jan Paweł II zauważa też, że czasem nie bierze się pod uwagę wolnego wyboru tych, którzy mimo pozwolenia na udzielanie Komunii Świętej na rękę pragną przyjmować ją bezpośrednio do ust. Wspominając

²⁴ Kongregacja ds. Kultu, Instrukcja *Memoriale Domini* dotycząca sposobu udzielania Komunii Świętej, <http://vademecumliturgiczne.pl//2017/03/12/instrukcja-dotyczaca-sposobu-udzielania-komunii-swietej-memorale-domini/> www. (dostęp 1.10.2020).

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże.

²⁷ Jan Paweł II, List apostolski *Dominicae cenae* o tajemnicy i kulcie Eucharystii, Watykan 1980, nr 11, <https://papiez.wiara.pl/doc/377312.Dominicae-cenae-o-tajemnicy-i-kulcie-Eucharystii> (dostęp 8.10.2020).

²⁸ Tamże.

o tym problemie papież podkreśla, że *w niczym nie chcę dotknąć tych osób, które w praktykę przyjmowania Chrystusa eucharystycznego „na rękę”, tam gdzie została ona zatwierdzona, wkładają ducha najgłębszej czci i pobożności*²⁹.

Kwestia przyjmowania Komunii Świętej została omówiona w Ogólnym Wprowadzeniu do Mszału Rzymskiego z 2002 roku. W polskim przekładzie tego wprowadzenia opublikowanym w 2003 roku czytamy: *jeżeli udziela się Komunii Świętej tylko pod postacią chleba, kapłan każdemu z przyjmujących ukazuje nieco uniesioną Hostię, mówiąc: Ciało Chrystusa*³⁰. Dalej dokument stwierdza: *przystępujący do Komunii Świętej odpowiada: Amen i przyjmuje Najświętszy Sakrament do ust lub, jeśli jest to dozwolone, na dłoń, według swego uznania*³¹.

Kwestia form przyjmowania Komunii Świętej została także podjęta w wydanej w 2004 roku przez Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów instrukcji *Redemptionis Sacramentum*. Dokument podkreślając prawo każdego wiernego do przyjmowania Komunii Świętej do ust zaznacza, że *jeśli ktoś chce ją przyjąć na rękę, w regionach, gdzie Konferencja Biskupów, za zgodą Stolicy Apostolskiej, na to zezwala, należy mu podać konsekrowaną Hostię*³². Instrukcja zarazem apeluje do szafarzy o szczególną troskę nad tym, aby przyjmujący Komunię natychmiast ją spożyli tak, *aby nikt nie odszedł, niosąc w ręku postaci eucharystyczne*. Dokument przewidując pewne sytuacje, podpowiada *jeśli mogłoby zachodzić niebezpieczeństwo profanacji, nie należy udzielać wiernym Komunii Świętej na rękę*³³.

²⁹ Tamże.

³⁰ *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego oraz wskazania Episkopatu Polski*, Poznań 2006, s. 56, nr 161.

³¹ Tamże.

³² Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów oraz Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja *Redemptionis sacramentum* o zachowaniu i unikaniu pewnych rzeczy dotyczących najświętszej Eucharystii, Watykan 2004, nr 92, <https://vademecumliturgiczne.pl/2016/03/08/instrukcja-redemptionis-sacramentum/> (dostęp 8.10.2020).

³³ Tamże.

Kwestie dotyczące formy przyjmowania Komunii Świętej były podejmowane również przez Kościół w Polsce. II Polski Synod Plenarny obradujący w latach 1991-1999 omawiając w księdze *Liturgia Kościoła po Soborze Watykańskim II* kwestie związane z Eucharystią: *potwierdza i wyraża szacunek dla zwyczaju przyjmowania Komunii Świętej „do ust” w postawie zarówno klęczącej, jak i stojącej, nie wykluczając jednak innych form przyjmowania Komunii Świętej, z zachowaniem najwyższej czci dla Eucharystii*³⁴.

Episkopat Polski opublikował w 2005 roku swoje wskazania po ogłoszeniu nowego wydania ogólnego wprowadzenia do Mszału Rzymskiego. Podkreśla w nich, że *Komunii Świętej udziela się przez podanie Hostii wprost do ust, zaznaczając jednocześnie, iż jeśli jednak ktoś prosi o Komunię na rękę przez gest wyciągniętych dłoni, należy mu w taki sposób jej udzielić*³⁵. Dokument podkreśla zarazem, że *przyjmujący powinien spożyć Ciało Pańskie wobec szafarza*³⁶.

Kwestia sposobu przyjmowania Komunii Świętej została poruszona przez Komisję KEP ds. Spraw Kultu i Sakramentów w 2020 roku w związku z zapytaniem o publiczne inicjatywy krytyczne wobec Komunii Świętej na rękę. Komisja przypominając wskazania Konferencji Episkopatu z 2005 roku podkreślała, że *choć główną formą przyjmowania Komunii Świętej w Polsce jest Komunia do ust, zauważa nie oznacza to, że inne zatwierdzone przez Kościół formy miałyby być same z siebie niegodne, niewłaściwe, złe lub grzeszne, jeśli spełnia się warunki stawiane w tej kwestii przez prawo liturgiczne*³⁷. Dalej Komisja stwierdza, że *niewłaściwe i krzywdzące wiernych jest twierdzenie, że przyjmowanie Komunii Świętej na rękę jest brakiem szacunku wobec Najświętszego Sakramentu, jak też, że niesprawiedliwe jest ukazywanie osób przyjmujących Komunię świętą na rękę, jako tych, którzy „winni*

³⁴ *Liturgia Kościoła po Soborze Watykańskim II*, w: II Polski Synod Plenarny, Warszawa 1991-1999, s. 206, nr 92.

³⁵ *Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego oraz wskazania Episkopatu Polski*, dz. cyt., s. 123, nr 40.

³⁶ Tamże.

³⁷ Komunikat Komisji KEP ds. Spraw Kultu i Sakramentów, <https://opoka.news/komunikat-komisji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow>, (dostęp 4.10.2020).

są Ciała i Krwi Pańskiej”, z założeniem, że czynią to bez uszanowania, którego domaga się św. Paweł w 1 Liście do Koryntian³⁸. Nawiązując do nauczania Soboru Trydenckiego, który użył przywołany fragment celem przypomnienia o godnym i pełnym czci przyjmowaniu Ciała Pańskiego, zauważa, że nadaje on mu również wymiar duchowy, ukazując że niegodnym jest przyjmowanie Komunii w grzechu (Dekr. o Euch., sesja 13: 1/A, r. 7)³⁹. W tym kontekście Komisja zauważa, że słowo „niegodne” oznacza to, czego się nie godzi czynić, a tymczasem Kościół w swoim prawie uznaje za „godny” zarówno jeden, jak i drugi sposób przyjmowania Komunii. Dalej dokument podkreśla, że potępiając jeden z godziwych sposobów przyjmowania Komunii Świętej, wprowadza się nieład i podział w rodzinie Kościoła⁴⁰.

Dokument wyraźnie zauważa, że twierdzenia określające Komunię Świętą na rękę jako profanacje stają w sprzeczności z nauczaniem Stolicy Apostolskiej dopuszczającej ten sposób jej przyjmowania (por. Mszał Rzymski, OWMR 161, rzymska instrukcja Redemptionis Sacramentum nr 92), zauważając zarazem, że faktyczna profanacja Eucharystii to czyn „mający znamiona dobrowolnej i poważnej pogardy okazywanej świętym postaciom” (instr. Redemptionis Sacramentum 107, por. KPK kan. 1367). Komisja zauważa, że nie można więc zarzucać profanowania Eucharystii osobom, które z różnych powodów pragną przyjąć z wiarą i czcią Komunię Świętą na rękę, zwłaszcza w okresie pandemii⁴¹.

Komisja przypominając zwyczajnym i nadzwyczajnym szafarzom Komunii, że są oni zobowiązani do przestrzegania prawa liturgicznego, które stanowi, że kiedy nie ma niebezpieczeństwa profanacji, nie można ani zmuszać, ani zabraniać Komunii w jednej czy drugiej formie (por. Redempt. Sacr. nr 12). Podkreśla też, że nie mogą oni twierdzić, że samo udzielenie Komunii na rękę stanowi niebezpieczeństwo profanacji, jeśli wierny z wiarą i szacunkiem prosi o tę formę

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże.

*Komunii*⁴². Dokument zauważa przy tym, że *prawo oceniania i zmieniania praktyki liturgicznej należy do Stolicy Apostolskiej i dopóki ona uznaje Komunię na rękę za godziwy sposób udzielania wiernym Ciała Pańskiego, nikt nie powinien tego sposobu potępiać*⁴³. W tym kontekście dokument odnosi się do osób potępiających wiernych przyjmujących Komunię Świętą na rękę podkreślając, że wprowadzają oni *nieład i podział w rodzinie Kościoła*⁴⁴.

Dokument apeluje do szafarzy udzielających Komunii Świętej na dłoń, aby poczuli się *do szczególnie wielkiej dbałości o cześć wobec Najświętszego Sakramentu, zwracając uwagę na to, aby przy Komunii nie dopuścić do gubienia okruszyn Hostii*. Aby to osiągnąć, należy zadbać *o jakość stosowanych do Mszy hostii z wielką uwagą dbając o to, aby się nie kruszyły i nie pozostawiały na dłoniach wiernych okruszyn*⁴⁵. Apeluje przy tym do wiernych, aby ci, którzy z *uzasadnionych powodów proszą o Komunię na rękę, zaraz po spożyciu Ciała Pańskiego uważnie obejrżeli dłonie oraz zebrali i spożyli ze czcią każdą widoczną okruszynę, która mogła oderwać się od Hostii*⁴⁶.

Z przywoływanych powyżej dokumentów Magisterium dotyczących form przyjmowania Komunii Świętej wynika, że zarówno udzielanie jej do ust, jak też na rękę stanowi godny sposób przyjmowania Eucharystii. Kościół podkreślając dowolność wyboru formy i pozostawiając ją autonomicznej decyzji wiernego, zwraca uwagę na konieczność właściwej dyspozycji wewnętrznej, która powinna być dobrze uformowana.

3. Ku przyszłości

Procesy zachodzące pod wpływem pandemii w Kościele w Polsce ujawniły się również w formie ożywionej dyskusji dotyczącej różnych form przyjmowania Komunii Świętej. Obydwie formy – zarówno do

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

ust, jak i na rękę – mają swoich gorących zwolenników i przeciwników. Specyfika polskiej tradycji przyjmowania Komunii Świętej przez wieki wyłącznie do ust wobec możliwości wyboru innej formy może u niektórych osób budzić niepokój i z troską o zachowanie właściwej tożsamości polskiego katolika. Jako *homo viator* współczesny człowiek odwiedza różne kraje i odkrywa, że tam wierni przyjmują Komunię Świętą tylko na rękę. Czy o tej tożsamości decyduje tylko forma jej przyjmowania, czy też problem ma głębsze podłoże? Zastaniała sytuacja domaga się nie tylko poszukiwania odpowiedzi, ale wytyczania kierunków działań na przyszłość, wśród których najważniejsze miejsce powinna odgrywać permanentna formacja, zarówno osób duchownych, jak i świeckich.

W podejmowanej formacji ważne jest niestrudzone przypomnienie za Magisterium Kościoła, iż *pierwszym i najważniejszym warunkiem godnego przyjęcia Jezusa Eucharystycznego jest stan łaski uświęcającej*⁴⁷. Nieustannie trzeba podkreślać, *aby nikt, kto znajduje się w stanie grzechu ciężkiego, nie przyjmował Ciała Pańskiego bez uprzedniego odbycia rzetelnej spowiedzi sakramentalnej*⁴⁸.

Przygotowując wiernych do godnego i świadomego przyjmowania Komunii Świętej należy kłaść nacisk na wewnętrzną dyspozycję człowieka. Każdy pragnący przyjąć Komunię Świętą powinien podchodzić do ołtarza z sercem wolnym od grzechu ciężkiego, wypełnionym wiarą, miłością i pragnieniem całkowitego zjednoczenia się ze Zbawicielem. Aby to osiągnąć, potrzebna jest nieustanna *formacja liturgiczna*, do której wzywa II Sobór Watykański w konstytucji o liturgii. Warto w tym miejscu przywołać też adhortację Benedykta XVI, który w adhortacji *Sacramentum caritatis* apeluje o *wychowanie w wierze eucharystycznej, która uzdalnia wiernych do osobistego*

⁴⁷ Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów oraz Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja *Redemptionis sacramentum* o zachowaniu i unikaniu pewnych rzeczy dotyczących najświętszej Eucharystii, dz. cyt., nr 81.

⁴⁸ Tamże.

przeżywania tego, co się celebruje⁴⁹. Narzędziem tej formacji mają być katechezy mistagogiczne *pomagające wiernym głębiej wnikać w sprawowane tajemnice*⁵⁰. Benedykt XVI podkreśla, że tego typu katechezy mają objaśniać obrzędy w *świecie wydarzeń zbawczych, zgodnie z żywą tradycją Kościoła, wprowadzać wiernych w znaczenie znaków w nich zawartych oraz pokazywać ich znaczenie w powiązaniu z życiem chrześcijańskim*⁵¹. Kształtowanie właściwej postawy ma też się odnosić do istoty i formy przyjmowania Komunii Świętej.

W powyższym kontekście warto postawić pytanie o stan katechezy dla dorosłych w Polsce. Nie trzeba prowadzić pogłębionych badań, aby stwierdzić, że praktycznie ona prawie nie istnieje. Przed Kościołem w Polsce stoi zadanie najpierw poznania, a później realizacji wskazań opublikowanego w roku 2020 przez Papieską Radę ds. Nowej Ewangelizacji *Dyrektorium o katechizacji*. Dokument wspominając o różnych zadaniach katechezy podkreśla jej rolę wtajemniczenia w rozumienie i doświadczenie sprawowane w liturgii Misterium, szczególnie Eucharystii⁵².

Społeczeństwo polskie jest bardzo podzielone nie tylko politycznie, ale również pod kątem sposobów przeżywania religijności, w tym form przyjmowania Komunii Świętej. Zasypanywanie istniejących podziałów wymaga *budowania mostów* przez stwarzanie przestrzeni dialogu. Początek budowania jedności z drugim człowiekiem powinien mieć miejsce w tzw. *oikos*: rodzinie, w relacjach sąsiedzkich, w szkole, w pracy i w parafii. Może się to przełożyć na budowanie jedności w Polsce i całym świecie. W ten sposób możemy tworzyć *wspólnotę miejsca*, w którym żyjemy, przemieniając otaczającą nas

⁴⁹ Benedykt XVI, Adhortacja *Sacramentum caritatis* o Eucharystii, źródle i szczyt życia i misji Kościoła, Watykan 2007, nr 64, http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis.html (dostęp 8.10.2020).

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² Papieska Rada ds. Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji*, Kielce 2020, nr 81.

rzeczywistość ewangeliczną wspólnotę *koinonii*, czerpiącą swoją siłę z osobistego spotkania z Jezusem w Komunii Świętej.

Ważną przestrzenią realizacji formacji jest diecezja i parafia. Szczególnie parafia powinna być podstawowym miejscem permanentnego wzrostu wiary. Prowadzona formacja ma obejmować każdą osobę, niezależnie od jej funkcji i roli spełnianej w Kościele i społeczeństwie. W trakcie formacji należy się odwoływać do nauczania Magisterium Kościoła, które podkreśla rolę dobrze ukształtowanego sumienia przejawiającego się w różnych decyzjach. Prawo naturalne umieszczone przez Stwórcę w sercu człowieka usposabia go do odpowiedzialnego podejmowania decyzji w wolny sposób. Trzeba w tym kontekście odwoływać się do nauczania zawartego w deklaracji II Soboru Watykańskiego o wolności ludzkiej *Dignitatis humanae* podkreślającego, że człowiek ma prawo *działać zgodnie z sumieniem i wolnością, by osobiście podejmować decyzje moralne. Nie wolno więc go zmuszać, aby postępował wbrew swojemu sumieniu. Ale nie wolno mu też przeszkadzać w postępowaniu zgodnie z własnym sumieniem, zwłaszcza w dziedzinie religijnej*⁵³. Deklaracja zauważa także, że sumienie powinno być *właściwie kształtowane – jeśli ktoś karmi się kazaniem czy artykułami, atakującymi naukę Kościoła, to sam będzie miał tendencję do takich ocen. Według dokumentu rozeznanie co do konkretnych decyzji powinno następować na forum wewnętrznym, w procesie kierownictwa duchowego*⁵⁴.

W sytuacji pojawiających się różnych problemów dotyczących kwestii wiary i sposobów jej przeżywania oraz praktykowania, powinna istnieć możliwość rozmowy z kierownikiem duchowym, który pomoże rozeznaczyć sytuację i dostarczyć odpowiednich przesłanek w celu dokonania właściwego wyboru. Pojawia się wielka potrzeba pełnienia przez dobrze uformowanych kapłanów i świeckich posługi kierownictwa duchowego, które nie jest jeszcze właściwie rozwinięte

⁵³ II Sobór Watykański, Deklaracja o wolności ludzkiej *Dignitatis humanae*, 3, Deklaracja o wolności religijnej „DIGNITATIS HUMANAЕ” – Portal Tezeusz – Chrześcijaństwo w świecie (dostęp 8.10.2020).

⁵⁴ Tamże.

w polskiej rzeczywistości, szczególnie w parafiach. Warto w tym kontekście zwrócić też uwagę na posługę egzorcystów.

Formacji duchowej powinna towarzyszyć formacja intelektualna obejmująca, mających różny stopień rozwoju i świadomości, wszystkich parafian. *Oferta formacyjna* powinna uwzględniać sytuację ludzi na różnym etapie ich rozwoju duchowego i intelektualnego, będących w różnych okolicznościach życia, młodzież niepraktykującą i seniorów, osoby przeżywające wielorakie rodzaje ubóstwa. Taka formacja w perspektywie może zaowocować właściwą wewnętrzną postawą, której zewnętrznym wyrazem będzie też godne przyjmowanie Komunii Świętej.

Przy prowadzonej formacji trzeba korzystać z potencjału ludzi i narzędzi, którymi dysponuje Kościół. Jest to proces, w który należy włączyć osoby wykształcone i odpowiednio uformowane na uczelniach katolickich: teologów, katechetów, socjologów, psychologów i innych specjalności. Mają oni, korzystając z wypracowanych przez Kościół na przestrzeni wieków różnorodnych form i współpracując z duchownymi, dbać o całościowy rozwój wiernych⁵⁵. Trzeba, wykorzystując ich potencjał, włączać ich w dzieło ewangelizacji, szczególnie z uwzględnieniem parafii, w której mieszkają. Do wykorzystania pozostaje szereg pustych salek parafialnych, jak też domów rekolekcyjnych czy katolickich stron internetowych. Szczególnie te ostatnie, będąc *współczesnymi areopagami* mogą stać się przestrzenią dyskusji, podczas których można zmierzać do odkrywania i pogłębiania prawdy objawionej przez Jezusa Chrystusa. Ważną rolę w procesie formacji powinny także odgrywać wielorakie ruchy, grupy, wspólnoty i stowarzyszenia, na przykład Ruch Światło-Życie, Odnowa w Duchu Świętym, Domowe Kręgi Biblijne i inne.

Prowadzona na wielu płaszczyznach formacja ma pomagać w rozwoju wiary oraz dokonywania właściwych wyborów w wielu trudnych sytuacjach egzystencjalnych. Ma też dostarczać racjonalnej wiedzy i odpowiednich przesłanek do prowadzenia dyskusji z osobami

⁵⁵ Zob. M. Jankowska, *Rola integralnej formacji dorosłych w duszpasterstwie parafialnym w Polsce*, Warszawa 2019.

o innych poglądach. W historii Kościoła prowadzenie sporów, w tym teologicznych, było czymś naturalnym. Warto podkreślić, że uczestnicy sporów powinni mieć na uwadze poszukiwanie prawdy i budowanie właściwie rozumianej jedności. W tym kontekście rodzi się pytanie o prowadzenie dialogu z przeciwnikami Kościoła i religii, którzy będąc *wilkami w owczej skórze* i wykorzystując różne narzędzia o zasięgu ogólnospołecznym, nie chcą dochodzić do prawdy, ale instrumentalnie wykorzystują różne sytuacje do ataków ludzi wierzących. Do tych działań wykorzystuje się także zmanipulowane osoby ochrzczone, które nie mając odpowiedniej wiedzy teologicznej i kierując się różnymi negatywnymi doświadczeniami stają się nieświadomie narzędziem do walki z Kościołem. W tym kontekście wykorzystuje się też kwestię sporów na temat różnych form przyjmowania Komunii Świętej. Warto tutaj podkreślić, że spory prowadzone przez katolików opowiadających się w fanatyczny sposób za jedną czy drugą formą przyjmowania Komunii Świętej mają antyewangelizacyjny wydźwięk. Z pewnością takie antyświadectwo osób stojących na obrzeżach Kościoła nie służy Jego dobremu imieniu i budowaniu ich wiary.

W prowadzonej formacji należy zwrócić szczególną uwagę na czas przygotowania dzieci i ich bliskich do przyjęcia I Komunii Świętej. Jest to czas, w którym Kościół ma towarzyszyć w kształtowaniu postawy, z poszanowaniem godności każdej osoby i jej prawa do wolności, wyboru formy przyjmowania Komunii Świętej. Kompetentne wyjaśnienia przez proboszczów współpracujących z katechetami istoty Eucharystii i sposobów jej przeżywania, kierowane zarówno do dzieci jak i ich rodziców, może dostarczyć przesłanek również dotyczących możliwości przyjmowania Komunii Świętej w różnych formach. W prowadzonej formacji należy podkreślać, że nie tyle liczy się sama forma, ale wewnętrzne usposobienie do przyjęcia Jezusa w Eucharystii, jak też wyrażanie wdzięczności za ten dar.

Należy też położyć duży nacisk na formację młodzieży. Warto w tym miejscu przywołać zainicjowane przez Jana Pawła II Światowe Dni Młodzieży, obejmujące swoim zasięgiem młodzież z całego świata. Wydaje się, że są one dobrym przykładem współistnienia

w Kościele wielości form przeżywania wiary, w tym także różnych form przyjmowania Komunii Świętej. Ta *jedność w różnorodności* jest widocznym znakiem świadectwa wiary młodego pokolenia Kościoła, która budzi wielkie nadzieje na przyszłość.

* * *

Na tle toczących się w Polsce sporów dotyczących form przyjmowania Komunii ważne jest podkreślenie tego, co buduje wspólnotę Kościoła i służy wspólnemu dobru. Właściwie prowadzony w oparciu o racjonalne argumenty spór może być twórczy i stać się przyczynkiem do pogłębienia świadomości teologicznej. W tym procesie ważne jest oczyszczenie motywacji, poszerzenie argumentacji i ukierunkowywanie na wewnętrzny rozwój, co wiązać się też będzie z autoformacją. Jednym z argumentów za przyjmowaniem Komunii na rękę jest fakt praktykowania tej formy w ciągu wielu wieków chrześcijaństwa. Z kolei, zwolennicy Komunii Świętej do ust podkreślają, że tylko ta forma jest najwłaściwsza, gdyż nie narusza się świętości tego sakramentu i chroni przed jego profanacją. Wydaje się, że istota prowadzonego sporu nie powinna dotyczyć formy przyjmowania Komunii, ale dyspozycji wewnętrznej, której kształtowanie jest obowiązkiem wszystkich wierzących, zarówno kapłanów jak i osób świeckich.

Streszczenie

Wśród wielu skutków pandemii zauważa się ożywioną, nieraz zbyt emocjonalną i pozbawioną racjonalnych argumentów dyskusję dotyczącą form przyjmowania Komunii Świętej. Artykuł ukazuje sposoby przyjmowania Komunii Świętej w historii Kościoła oraz analizę nauczania Magisterium Kościoła współczesnego. Wskazuje też na kierunki działań, które powinny być podejmowane w zaistniałej sytuacji. Wśród nich szczególnie podkreślona zostaje konieczność permanentnej formacji kapłanów i świeckich wiernych, co powinno mieć przełożenie na kształtowanie właściwej wewnętrznej dyspozycji do przyjmowania Komunii Świętej.

Summary

Among the many effects of the pandemic, we can notice a lively and sometimes too emotional devoid of irrational arguments, and discussions on the forms of receiving Holy Communion. When the Author was referring to the discussion, after showing the methods of receiving Holy Communion in the past History of the Church indicates the direction of actions that should be taken in the present situation. Among that he particularly emphasises the need for the formation of priests and the lay faithful people, which should translate into the correct shaping of the internal disposition to receive the Holy Communion.

Słowa kluczowe: Eucharystia, przyjmowanie Komunii św. do ust i na rękę, formacja duchownych i świeckich, parafia

Keywords: Eucharist, receiving Holy Communion “in the mouth” and “on the hand”, formation of the Clergy and lay faithful people, parish

Bibliografia

- II Sobór Watykański, Konstytucja duszpasterska o Kościele *Gaudium et spes*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/141-konstytucja-duszpasterska-o-kosciele-w-swiecie-wspolczesnym-gaudium-et-spes.html> (dostęp 27.09.2020).
- II Sobór Watykański, Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum concilium*, <http://ptm.rel.pl/czytelnia/dokumenty/dokumenty-soborowe/sobor-watykanski-ii/139-konstytucja-o-liturgii-swietej-sacrosanctum-concilium.html> (dostęp 27.09.2020).
- II Sobór Watykański, Deklaracja o wolności ludzkiej *Dignitatis humanae*, Deklaracja o wolności religijnej „DIGNITATIS HUMANAЕ” – Portal Tezeusz – Chrześcijananie w świecie (4.10.2020).
- Jan Paweł II, List apostolski *Dominicae cenae* o tajemnicy i kulcie Eucharystii, Watykan 1980, <https://papiez.wiara.pl/doc/377312.Dominicae-cenae-o-tajemnicy-i-kulcie-Eucharystii> (dostęp 8.10.2020).
- Benedykt XVI, Adhortacja *Sacramentum caritatis* o Eucharystii, źródle i szczyt życia i misji Kościoła, Watykan 2007, http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis.html (dostęp 8.10.2020).

- Kongregacja ds. Kultu, Instrukcja *Memoriale Domini* dotyczącą sposobu udzielania Komunii Świętej, <http://vademecumliturgiczne.pl//2017/03/12/instrukcja-dotyczaca-sposobu-udzielania-komunii-swietej-memoriale-domini/> www. (dostęp 8.10.2020).
- Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów oraz Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja *Redemptionis sacramentum* o zachowaniu i unikaniu pewnych rzeczy dotyczących Najświętszej Eucharystii, Watykan 2004, nr <https://vademecumliturgiczne.pl/2016/03/08/instrukcja-redemptionis-sacramentum/> (dostęp 8.10.2020).
- Papieska Rada ds. Nowej Ewangelizacji, *Dyrektorium o katechizacji*, Kielce 2020.
- Liturgia Kościoła po Soborze Watykańskim II*, w: II Polski Synod Plenarny, Warszawa 1991-1999, s. 189-216.
- Komunikat Komisji KEP ds. Spraw Kultu i Sakramentów, <https://opoka.news/komunikat-komisji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow>, (dostęp 4.10.2020).
- Ogólne Wprowadzenie do Mszału Rzymskiego oraz wskazania Episkopatu Polski*, Poznań 2006.
- Cyryl Jerozolimski, *Katecheza mistagogiczna* piąta, 21, w: *Katechezy*, PSP 9, Warszawa 1973, s. 322; cyt. za: B. Nadolski, *Komunia Święta „na rękę”*, Kraków 2005, s. 17.
- Jankowska M., *Rola integralnej formacji dorosłych w duszpasterstwie parafialnym w Polsce. Studium pastoralne*, Warszawa 2019.
- Komunikat prasowy Stowarzyszenia Kultury Chrześcijańskiej im. Księdza Piotra Skargi z 1 X 2020 r. w sprawie rozpoczęcia akcji informacyjnej „STOP Komunii Świętej na rękę!”, [http://www. „STOP Komunii Świętej na rękę!”](http://www.„STOP Komunii Świętej na rękę!”). Ruszyła kampania w obronie czci Najświętszego Sakramentu – Stowarzyszenie RKW (dostęp 2.10.2020)
- Nadolski B., *Komunia Święta „na rękę”*, Kraków 2005.
- Sobeczko H., *Komunia święta na rękę. Podstawy historyczne i teologiczno-pastoralne*, https://vademecumliturgiczne.pl//2016/10/18/komunia-swiet-na-reke-podstawy-histeryczne-i-teologiczno-pastoralne/#identfier_4_1104 (dostęp 28.10.2020).
- Szałanda T., *Sposoby przyjmowania komunii w tradycji Kościoła, Zarys problematyki*, www. https://www.academia.edu/42795819/Sposoby_przyjmowania_komunii_w_tradycji_Ko%C5%9Bcio%C5%82a (dostęp 4.10.2020).

Biogram

Anna Bąk – doktorantka na wydziale teologii UKSW w Warszawie; nauczyciel dyplomowany; katecheta z 25-letnim stażem; absolwentka studiów podyplomowych z oligofrenopedagogiki, edukacji i terapii osób z autyzmem, plastyki i techniki, organizacji i zarządzania placówką oświatową, doradztwa zawodowego i personalnego; absolwentka *Studium Malort* w Instytucie Arno Sterna w Paryżu; twórczyni programów motywacyjnych dla młodych „Ludzie z pasją” i współpracy z absolwentami „A wszystko od podstawówki się zaczęło”; inspiratorka szkolnych wypraw do lokalnych miejsc kultury oraz młodzieżowych pieszych pielgrzymek. E-mail: aniabak2@o2.pl

